

Dkt. Jonathan Greer, Akiolojia na Agano la Kale, Kipindi cha 4, Falme za Kiebrania

© 2024 Jonathan Greer na Ted Hildebrandt

Huyu ni Dkt. Jonathan Greer katika mafundisho yake kuhusu akiolojia na Agano la Kale. Huu ni kipindi cha 4, Falme za Kiebrania.

Karibu tena. Sasa tutazungumzia kuhusu Falme za Kiebrania na kuanza hili, ili kuendelea na safari yetu, kuanzia na Israeli ya awali, na sasa tutazungumzia nyakati ambazo tuna watu wanaobadilika kutoka kwa uwepo huu wa uhamaji wa kikabila, kama inavyoeleweka kijadi, hadi ufalme. Lakini kumekuwa na mjadala na mabadiliko mengi katika jinsi watu walivyofikiria hili, hata katika miaka ya hivi karibuni. Ilikuwa ikifikiriwa kwamba tungefikiria kuhusu ufalme kwa namna ya aina fulani ya dhana ya enzi za kati ambayo imeainishwa na monumentality, miundo mikubwa, na hierarchy tata, ambapo utafiti mpya unaonyesha kwamba ni uhusiano wa karibu zaidi na baadhi ya miundo ya kijamii inayofanya kazi ndani ya jamii hizi zinazofanana zinazofanya uhamaji.

Kwa hivyo, tutazungumzia hilo kwa ufupi, lakini tutaanza na ufalme wa mapema na kwa ufupi taswira ya kibiblia. Kwa hivyo, unaweza kukumbuka tunaye Sauli kama mfalme wa kwanza wa Israeli, aliyetiwa mafuta na Samweli katika kipindi hiki cha mpito kutoka kipindi cha waamuzi. Na hata katika taswira ya kibiblia, kuna mvutano fulani kuhusu ufalme.

Ni nani huyu mtu ambaye sasa atakuwa mkuu kuliko watu hawa wengine wote? Je, hilo ni wazo zuri au la? Na kichocheo kinaweza kuwa kilikuwa tishio hili la Wafilisti. Tuna rekodi ya kibiblia ikisema, tupe mfalme kama mataifa mengine. Kila mtu ana mmoja.

Tunataka moja pia. Lakini ni nini motisha hii? Je, ni kukusanya makundi haya ya koo ili kupigana vita au kulinda dhidi ya Wafilisti, kama wengi wangependekeza? Lakini pia tunaona katika hadithi hizi za awali kwamba kuna mvutano kati ya makundi ya makabila kutoka kaskazini na makundi ya makabila kutoka kusini. Baada ya kuinuka na kuanguka kwa Sauli, tuna Daudi, taswira tata sana ya Daudi kama mchungaji, mwanamuziki, mamluki, shujaa, mfalme, mzinzi, muuaji, na bado Masihi, mpakwa mafuta.

Inaonekana, tuna mila tofauti zilizomo kumhusu ambazo zinasikika tena katika muktadha huu wa kitamaduni wa kipindi hiki cha mpito hapa kati ya mwisho wa Chuma cha I na mwanzo wa Enzi ya Chuma cha II. Sasa kuna, tunapogeukia akiolojia, kuna changamoto kadhaa. Mojawapo ni kutotajwa kwa Israeli ya kale wakati huu katika maandishi yoyote.

tumetaja maelezo ya kwanza au kutajwa kwa kwanza kwa Israeli katika Meren Ptah Stele, lakini hakukuwa na mwingine hadi karne ya 9. Kwa hivyo, wakati wa karne ya 11 na 10, hakuna kutajwa kwa ufalme wa Israeli au ufalme wa Yuda au Daudi au Sulemani au kitu chochote kama hicho ambacho tunaweza kuungana nacho moja kwa moja na maandishi ya Biblia. Na kwa hivyo, tuna marejeleo moja ambayo yanakaribia sana, na hayo ni marejeleo ya Misri, kampeni iliyofanywa na Shashank fulani wa nasaba ya Libya katika kipindi hiki cha tatu cha kati cha Misri ya kale, na aliacha orodha ya maeneo haya aliyoyashinda, maarufu zaidi kwenye kuta za Karnak, Hekalu kubwa la Karnak.

Anatoa majina ya maeneo ambayo ameyashinda katika eneo hili, mengi ambayo yanaweza kuhusishwa na miji ya kibiblia, kiasi kwamba ratiba yake inaweza kupangwa. Bila shaka, kuna mjadala kuhusu jinsi ratiba hii inavyohusiana, lakini inaonyesha kwamba alifanya uvamizi katika nchi ya vilima ya kati, na pia alienda kaskazini na kusini. Hii inatokea wakati wa mpito kati ya Sulemani na mwanawe Rehoboamu katika hadithi ya kibiblia kusini na Yeroboamu katika ufalme wa kaskazini.

Kwa hivyo, hili linatokea wakati wa utawala wa Rehoboamu. Lakini mbali na hayo, hatuna mtajo wowote wa Sulemani au Rehoboamu, ila majina ya miji yanayofuatana. Mbali na hayo, hatuna kumbukumbu zozote za Waashuri, lakini hilo halishangazi sana kwa sababu Waashuri bado hawajaanza kupanuka hadi kwenye Mlango wa Levanti.

Hilo litakuja baadaye katika karne ya 9 wakati, kwa kweli, tunaanza kuwaona wakitaja wafalme wa Israeli na Wayahudi. Lakini kuna matatizo kadhaa kutokana na ukosefu wa maandishi, hasa kwa Sulemani. Sulemani, akimfuata Daudi, ni kama tukio la mtindo wa genge la mauaji huku mamlaka yakipitishwa kwa Sulemani, utajiri wake wa ajabu ukikua, ushirikiano mwingi na watu wa kigeni kupitia ndoa, na ibada ya sanamu iliyoenea, ibada ya sanamu iliyoenea.

Kwa hivyo, ni mojawapo ya kejeli hizi za hadithi ya Agano la Kale, mtu huyu anayeheshimika kwa hekima yake ambaye ni mmoja wa waabudu sanamu wakubwa wa wafalme hawa wa Israeli. Sasa, tunapomzungumzia Sulemani, kama anavyoelezewa kama mfalme huyu mkuu mwenye himaya ndogo kubwa, hapa ndipo tungependa kuona nyenzo za maandishi, na hatuna yoyote. Kwa hivyo, tunapogeukia akiolojia, uhusiano mwingi na Sulemani umetokana na uhusiano wa usanifu wa majengo makubwa unaojitokeza katika kile ambacho kijadi kimetajwa kuwa cha karne ya 10, na tatizo ni kwamba kuna mjadala mkali juu ya karne ya 10, tunawezaje kuainisha tarehe za nyenzo hizi, je, kwa kweli, zinatoka karne ya 10, au zinatoka karne ya 9, na kwa hivyo imejulikana kama tofauti kati ya tarehe za juu na za chini.

Kwa hivyo, kwa kuwa hakuna ushahidi wowote wa moja kwa moja wa maandishi kwa utawala wa Sulemani, wengi wameunganisha baadhi ya usanifu wa majengo

makubwa ambao kwa kawaida umeeleweka hadi wakati huu kama ushahidi wa utawala wa Sulemani. Utawala mkuu na wenye nguvu kwa sababu, katika kile ambacho kwa kawaida hueleweka kama karne ya 10, tuna mlipuko wa usanifu wa majengo makubwa, kuta za casemate zilizotengenezwa na ukuta wa ndani na wa nje uliovunjwa na vyumba ambavyo vingeweza kujazwa na vifusi au kutumika kama nafasi ambazo zingeunganishwa na malango yenye vyumba vingi, maarufu zaidi lango lenye vyumba sita lenye minara mikubwa ya walinzi, vizingiti ambapo milango mikubwa ingewekwa, na msisimko mwingi katika siku za mwanzo za akiolojia na ugunduzi wa usanifu huu mkubwa uliowekwa na mitindo maalum ya ufinyanzi hadi kipindi cha Sulemani. Kwa hivyo hapa, hatuna maandishi, lakini kwa kweli, tunamwona Sulemani katika usanifu huu mkubwa, hata haswa katika sehemu ambazo anasemekana katika Biblia kuwa alijenga.

Kwa hivyo, haya yote yanasisimua sana. Hata hivyo, kumekuwa na nadharia nyingine ambayo imeibuka na kupendekeza kwamba, kwa kweli, usanifu ambao umeeleweka kijadi kama ulioandikwa karne ya 10 unapaswa kuwekwa tarehe ya karne ya 9 na utawala wa Omridi . Na kwa hivyo, karne ya 10, usanifu mkubwa unatoweka, na Sulemani sasa amerudi kwenye picha ya akiolojia ambayo inaonekana zaidi kama ile ya Daudi na Sauli ya aina fulani ya chifu wa kabila.

Kwa hivyo, tunaita hili mjadala wa mpangilio wa nyakati. Kwa upande mmoja, kuna mpangilio wa nyakati wa juu, na kwa upande mwingine, kuna mpangilio wa nyakati wa chini. Hizi zinawakilishwa katika mjadala ya miongo michache iliyopita na wanaakiolojia wawili mashuhuri, Ami Mazar, na Israel Finkelstein.

Tangu wakati huo Mazar amebadilisha mpangilio wake wa matukio kidogo hadi kile angekiita mpangilio wa matukio wa kawaida uliorekebisha, lakini tutatumia maneno haya kwa urahisi hapa. Mpangilio wa matukio wa hali ya juu ni mfumo wa kitamaduni na unahusisha majengo makubwa tunayoyaona. Hapa, unaweza kuona mfano mmoja kutoka Hazori wenye minara ya walinzi na lango la vyumba sita.

Hizi ndizo misingi ambayo kuta zingejengwa juu yake, na ukuta wa kaburi unaotoka upande mmoja. Pia tuna maghala yenye nguzo ambayo yamehusishwa na vita vya magari ya vita, mjadala kati ya kama yalikuwa mazizi au maghala au vyote viwili. Tuna matangi makubwa yanayopatikana katika maeneo haya na matangi makubwa, ambayo pia yameonekana kama kiashiria kimoja cha ukumbusho huu unaoonyeshwa kisanifu.

Mfuatano wa chini wa matukio, kuanzia na kuorodheshwa upya kwa baadhi ya awamu za Wafilisti kutoka kipindi kilichopita, Enzi ya Shaba ya Mwishoni, hutafsiri tena mabaki hayo ya karne ya 10, ambayo kwa kawaida hueleweka kama karne ya 10, hadi karne ya 9, na kuyahusisha na nasaba ya Omride , nasaba yenye nguvu zaidi ya Ufalme wa Kaskazini ambayo hakika ilitawala sehemu kubwa ya Kusini pia, kama inavyoonyeshwa katika Biblia na kama inavyoeleweka kiakiolojia. Kati ya mambo

tofauti yanayohusika katika mjadala huu, kubwa zaidi ni upimaji wa radiocarbon, C14. Sasa, tatizo kubwa ni, unaweza kukumbuka, katika majadiliano yetu ya mbinu, kuna makosa mbalimbali.

Ni kama miaka 7,500. Naam, hii ndiyo tofauti halisi kati ya mpangilio wa matukio wa juu na mpangilio wa matukio wa chini. Kwa hivyo, una mkusanyiko mkubwa wa data kutoka kwa wale wanaounga mkono mpangilio wa matukio wa juu na wale wanaounga mkono mpangilio wa matukio wa chini ambao umewekwa kando, kila mmoja akibishania msimamo wake.

Inaonekana, angalau akilini mwangu, kuna mambo mengi ya akiolojia ambayo yangemfanya mtu aelekee kwenye mpangilio wa matukio wa hali ya juu, au angalau mpangilio wa matukio wa kawaida wa Mazar, ambao labda unatuomba tubadilisha tarehe zetu kidogo huku tukitambua nafasi kati ya awamu hizi tofauti za usanifu ambazo kijadi zimeeleweka kama karne ya 10 na 9. Kwa sababu moja ya matatizo ni wakati karne ya 10 inapoisha, kuna nyenzo nyingi za akiolojia ambazo zinahitaji kubanwa katika muda mfupi. Pia kuna mitindo maalum ya vyungu ambayo iko chini ya tabaka fulani za uharibifu, ambazo baadhi ya watu watazihusisha na ushindi wa Shishak.

Lakini hata huko, hilo ni gumu kwa sababu ushindi katika ulimwengu wa kale ni nini? Je, ni kuingia tu katika mji na kusema, Mimi ndiye boshi, na watu wanasema, sawa, hapo, kuna mji ulioshindwa. Kwa hivyo, pia tuna matetemeko ya ardhi yanayopitia eneo hili, na tuna mapigano ya ndani. Kwa hivyo, kwa sababu tu tunapata safu ya uharibifu ambayo iko karibu na wakati wa Shishaki, tunapaswa kuwa waangalifu katika kuhusisha safu hiyo ya uharibifu na kampeni maalum ya Shishaki, ambayo inaeleweka kuwa ilitokea karibu 925 KK.

Kuna matatizo mengi sana kuhusu uchumba, katika C14 na mtindo wa ufinyanzi ambao nimeutaja hivi punde. Pia kumekuwa na uchimbaji mpya wa kulisimua lakini wenye utata. Moja katika jiji la Daudi imechanganywa na siasa na tafsiri ya akiolojia kwa kuwa iko katika eneo ambalo limekaliwa na Wapalestina.

Na kwa hivyo, una upinzani fulani dhidi ya wale ambao wanaweza kujaribu kutumia akiolojia kama chombo cha kisiasa ili kuanzisha uwepo katika eneo hilo. Kwa hivyo, hii inaingia katika mjadala wa kisiasa wa kisasa. Lakini pia imetumika kama chakula cha mjadala wa akiolojia, kwa kuwa katika uchimbaji wa Eliyat Mazar, na usanifu mkubwa umegunduliwa ambao unaonekana wazi sana kwa tarehe kulingana na ufinyanzi hadi sasa hadi vipindi vya mapema kuliko karne ya 9.

Ni karne ya 10, bila shaka. Wengi wangeuhusisha usanifu huu mkubwa. Kwa hivyo, swali linakuwa, ni nani aliyejenga? Tunapaswa kuuhusisha usanifu huu na nani? Je, ni Daudi? Je, ni Sulemani? Je, ni jengo la utawala la baadaye, misingi ya hayo? Tuna

uvumbuzi wa kuisimua katika majina na alama za mihuri, ambao tutauzungumzia katika slaidi ijayo ambayo imetoka katika eneo hili.

Kwa hivyo, kuna uchimbaji wa kuisimua sana katika eneo hili, tukizungumzia akiolojia, unaoonekana kuonyesha majengo makubwa katika mji huu unaoitwa wa Daudi. Pia unaungwa mkono na muundo wa jiwe la ngazi ambao nitaonyesha picha yake katika slaidi inayofuata. Ukuta huu mkubwa wa kuzuia ambao umejengwa ili kuzuia mji usiteleze kwenye Bonde la Kidroni.

Na unapona aina hiyo ya ukuta mkubwa wa kubakiza, hakika inaonyesha kwamba kulikuwa na usanifu muhimu juu. Tarehe ya ujenzi wa jiwe la hatua, tena, nadhani nini? Inajadiliwa. Lakini tuna usanifu mwingi mkubwa katika eneo hili ambao ungekuwa mji mkuu wa Israeli ya awali wakati huu.

Ugunduzi mwingine wa kuisimua wa eneo hilo ni jiji la Kirbit Qeiyafa , ambayo, tena, imekuwa mada ya mjadala kuhusu ni nani anayepaswa kuhusishwa nayo. Kwa hivyo, ni tovuti ya mapema, kama si angalau ya 10, lakini wengi wangesema ya 11 au mpito kati ya enzi hizo. Na tena, inategemea tarehe hapa.

Lakini ikiwa imetajwa kuwa ya wakati wa Daudi, hii ingekuwa ishara ya serikali kuu ambayo inaweza kupanua ufikiaji wake hata kwenye mabonde. Kwa hivyo, una ngome hizi za mabonde ambazo zinalinda dhidi ya uvamizi wowote kutoka tambarare za pwani. Kwa hivyo Qeiyafa imekuwa sehemu muhimu katika mjadala huu wa msukumo unaopita na kurudi kupitia mabonde, si mbali sana na Gathi, ambayo ilikuwa kituo kikuu cha Wafilisti, labda kituo muhimu zaidi cha Wafilisti cha kipindi hiki.

Kwa hivyo tena, mjadala unaendelea, na mengi inategemea jinsi mtu anavyoelewa data katika Biblia. Kwa hivyo, tunarudi katika baadhi ya mambo yaliyokithiri kati ya wale ambao wangepunguza data ya kihistoria katika Biblia na wale ambao wangeongeza data hiyo ya kihistoria. Tunapofikiria, kurudi nyuma na kumtazama Sulemani katika muktadha wake, tunapata kutoka kwa data ya kibiblia uwasilishaji huu wa himaya ya Sulemani kama himaya yenye nguvu.

Hili limehojiwa kulingana na nyenzo za akiolojia. Lakini tuna uchimbaji mpya ambao umefanyika katika Bonde la Arava la kisasa, eneo la kitamaduni la Edomu, ambalo limekuwa mada ya majadiliano mengi hivi karibuni. Kilele cha shughuli kinaanzia karne ya 11 na 10, ikidokeza kwamba kulikuwa na siasa ya kuhamahama ambayo ilihusika katika uzalishaji mkubwa wa shaba katika eneo kati ya Fainan huko Jordan na Timna kusini mwa Bahari Nyekundu.

Kwa hivyo, una eneo hili kubwa linaloonyesha uzalishaji mkubwa wa chuma. Tuna zaidi ya tani 100,000 za takataka zilizogunduliwa katika maeneo haya, maeneo mengi ya kuyeyusha madini, na zaidi ya migodi 10,000. Baadhi ya mashimo haya yana kina

cha hadi mita 70, ambacho hakijawahi kutokea na hakijaonekana tena hadi kipindi cha Warumi.

Kwa hivyo, hii ni siasa kuu, kubwa inayofanya kazi lakini inaonekana kuishi katika mahema. Kwa hivyo, kumekuwa na maswali haya kuhusu tunachofikiria kuhusu mashirika ya kijamii. Inafanyaje kazi? Je, bado tunafanya kazi na dhana ya ufalme kama aina fulani ya mfumo wa kibepari wenye mfalme juu anayeishi katika jumba la kifahari? Je, labda tunapaswa kufikiria zaidi katika mifumo ya kuhamahama ya vyama vya koo? Na tutazungumzia hili kidogo tunapozungumzia mazingira ya kijamii ya Israeli ya kale.

Baadhi wanapendekeza tufikirie upya matarajio yetu kwa himaya kuu ya Sulemani. Tuna data ya kibiblia inayopendekeza kwamba orodha za kiutawala zinazofanya kazi wakati huu zinaweza kuhusishwa vyema na jiografia ya kihistoria. Na kisha pia tuna kumbukumbu hii iliyohifadhiwa ya wakati ambapo Kaskazini na Kusini zilikuwa ufalme mmoja, sio mbili, chini ya wafalme hawa wa Daudi na Sulemani.

Tunapoangalia muktadha wa akiolojia, tunaweza pia kuonyesha umuhimu wa njia za biashara zinazopita katika nchi kati ya hizo. Na kunaweza kuwa na tafakari fulani ya hili, kwa mfano, katika hadithi ya Malkia wa Sheba, njia za biashara za Kiarabu, kutajwa kwa majaribio ya ubaharia, na uzalishaji wa shaba katika Wadi Finan na Bonde la Timna ambalo nimezungumzia hivi punde. Kisha pia tuna ugunduzi wa kulisimua sana, kwa kweli, labda jozi ya uvumbuzi ambao nitautaja katika slaidi ijayo.

Jiwe la Tel Dan lililopatikana Tel Dan, ndiyo. Jiwe la Meshu, ambalo la kwanza, Jiwe la Tel Dan, linataja waziwazi nyumba ya Daudi. Kwa hivyo, tutazungumzia kuhusu kuja huku, lakini hilo linaanzia karne ya 9 KK na linarejelea nyumba ya nasaba iliyotoka kwa Daudi.

Na tuko ndani ya vizazi vichache vya kipindi hiki. Kwa hivyo, tukiangalia na kurudi nyuma kutoka kwa nyumba hii ya nasaba, inaonekana kusikika kihistoria na kibiblia. Tunapofikia miradi hii ya ujenzi, swali hili la usanifu wa majengo makubwa, hapa kuna muundo wa jiwe la hatua nililotaja.

Na hapa tunaona malango kutoka Hazori, Megido, na Gezeri ambayo Yigal Yadin, mmoja wa wanaakiolojia wakuu wa Israeli wa mapema, alifurahi sana kusoma maandishi yake kutoka kwa Mfalme wa Kwanza na kuona kufanana kwa usanifu na malango haya yenye vyumba sita. Na akasema, haya basi. Tuna malango haya ambayo Biblia inasema Sulemani aliyajenga.

Wana muundo uleule wa usanifu. Hii, basi, ni mojawapo ya misingi hii ya uelewa huu wa kitamaduni wa mpangilio wa matukio wa hali ya juu. Kama nilivyosema, baadhi ya haya yametiliwa shaka.

Baadhi ya uchimbaji umebaini kuwa haufai tena, hasa huko Megido, huku mingine, kama vile Hazori, ikionekana bado inafaa sana katika uelewa huu wa kitamaduni. Tena, kuhusu kila moja ya haya, kuna, kama ulivyokisia, mjadala. Ni akiolojia, kwa jambo moja.

Tunapoangalia hekalu na jumba la kifalme huko Yerusalemu, tunaona tena usanifu huu mkubwa ambao umegunduliwa katika jiji la Daudi na muundo wa jiwe la ngazi tunaloona hapa. Watu pia wametaja, wakitaja miji ya ghala na miji ya magari ya Mfalme Sulemani. Hapo awali, hiyo ilitambuliwa huko Megido, ambapo tuna baadhi ya ghala au mazizi haya yenye nguzo.

Na tena, ndani ya mjadala huu wa mjadala wa mpangilio wa matukio, hizo zimepangwa kwa njia tofauti na wanaakiolojia tofauti. Tunapogeukia falme mahususi, kuanzia na Ufalme wa Kaskazini, au Ufalme wa Israeli, tunaanza kuona uhusiano ulio wazi zaidi kati ya historia kama tunavyoweza kuelezea na historia ambayo inaweza kuwa na uthibitisho au uhusiano fulani na rekodi za kale na pia akiolojia. Kwa hivyo, tutaona mifano michache hapa.

Simulizi la kibiblia kuhusu asili ya Ufalme wa Kaskazini ni kwamba kutokana na kushindwa kwa Rehoboamu kusikiliza kilio cha watu wake, Yeroboamu wa Kwanza, ambaye alikuwa amefanya kazi kama afisa mwaminifu chini ya Sulemani, alitawazwa kuwa mfalme. Mfalme aliyetawazwa. Hapo ndipo ninapotumia sitiari hizo za enzi za kati.

Anatujia ndani yetu kila wakati. Kulingana na uelewa wa kitamaduni, alipandishwa cheo hadi nafasi ya mtawala wa ufalme huu wa kaskazini yapata mwaka 930. Na hakutaka watu waende Yerusalemu, mji mkuu wa kusini.

Kwa hivyo, tuna maelezo ya yeye kujenga sehemu za ibada huko Dan na Bethel. Bethel haijatambuliwa vyema kama eneo lolote la ibada huko Beitim ambalo wengi wangeelewa kuwa ni Bethel. Lakini mwambie Dan tuna mabaki mengi, waziwazi katika karne ya 9 na 8.

Na mabaki pia, mengi kutoka karne ya 10, ambayo sisi, wengi wetu tungeyahusisha na mradi huu wa ujenzi wa mapema wa Yeroboamu I. Na hasa, hekalu huko Dan ambalo tutazungumzia kwa ufupi katika hotuba ijayo. Tunapoangalia picha kubwa, nimetaja katika utangulizi wa vita hivi vya Qarqar mwaka 853 KK. Tuna mifano mingi ya nguvu za Omridi .

Kwa hakika walikuwa taifa kubwa la kimataifa la kuhesabiwa. Kama tunavyoona, bila kujali mpangilio wa matukio wa hali ya juu au ya chini, miradi mikubwa ya ujenzi ambayo inaweza kuhusishwa na Waomridi . Kwa mfano, tuna mji wa Yezreeli, Bonde la Yezreeli.

Tuna usanifu mkubwa huko Megido, bila kujali mpangilio wa matukio wa hali ya juu au ya chini. Tumetaja katika maandishi ya Ashuru mgogoro kati ya Israeli na himaya kuu ya Ashuru. Tunapohitaji pia kuleta maandishi muhimu sana ya Jiwe la Mesha, au jiwe la Moabu, maandishi ya kulisimua yanayomtaja Mfalme Mesha wa Moabu, ambaye anajulikana kutoka katika Biblia, na pia anamtaja mungu wake, Kamoshi, kama tunavyojua kutoka katika Biblia.

Na vile vile Yahweh na wengine wangebishana, hata katika sehemu iliyovunjika, inarejelea nyumba ya Daudi, kama vile Jiwe la Tel Dan. Lakini jambo muhimu kuhusu uthibitisho wa Waomirdi ni kwamba utangulizi wa maandishi ya Mfalme Mesha unataja ukandamizaji wa Waomirdi kutoka kwa mtazamo wa Wamoabu, ukandamizaji wa Waomirdi wa Moabu. Kwa hivyo, inazungumzia utawala wa Waomirdi juu ya eneo la Trans-Jordan la Moabu.

ya Omridi inafikia kikomo katika maelezo ya kibiblia mikononi mwa Yehu fulani, ambapo Yehu anamuua sio tu mfalme wa kaskazini, Yoram, bali pia anamuua mfalme wa kusini, Ahazia. Na tunapata, tena, uhusiano wa kushangaza hapa na Jiwe la Tel Dan. Sasa, Jiwe la Tel Dan linazungumzia mtu fulani anayemuua mfalme fulani, ambaye jina lake limevunjwa, lakini anajengwa upya kama Yoram, mfalme wa Israeli, na Ahazia fulani, jina lake limevunjwa tena, ambaye ni mfalme wa nyumba ya Daudi.

Kwa hivyo, huyu ni Yuda. Kwa hivyo, una uhusiano huu wa karibu na ubaguzi mmoja mkubwa. Jiwe la msingi hakika linazungumza kutoka kwa mtazamo wa Kiaramu.

Inazungumzia kumwabudu mungu Hadadi. Kwa hivyo, wengine wangependekeza hili ni Jiwe la Hazaeli. Sasa, hizi mbili si lazima zisiendane pia, kwa kuwa Yehu huenda alikuwa akishirikiana na mamlaka za Washami, na Hazaeli anajipatia sifa kwa mauaji hayo mawili.

Lakini tena, kuna mizizi hii, uhusiano huu kati ya kile tunachokipata katika rekodi ya akiolojia na katika Biblia. Yehu pia anatajwa sana katika Obelisk Nyeusi ya Shalmaneser III, na hata wengine wangesema anaonyeshwa akipiga magoti mbele ya Shalmaneser, kwa hivyo tunapata picha ya mfalme wa Israeli. Tunajua kutoka kwa Biblia, na hii pia imethibitishwa katika rekodi za Sargon II, kwamba Israeli hatimaye inashindwa na shinikizo la Uashuri Mpya.

Kwa hivyo, tunaona, tukirudi kwenye Vita vya Qarqar, Ahabu aliweza kumzuia Shalmaneser III mnamo 853, lakini kufikia miaka ya 840, Yehu alikuwa tayari amejisalimisha kwa nguvu ya Ashuru, na kwa kila kampeni ya kila mwaka, Ashuru ilienda mbali zaidi na zaidi, na hatimaye ikafanikiwa kuiteka Samaria. Hatuna ushahidi mpana wa akiolojia wa uharibifu huko Samaria, lakini tuna mabadiliko katika usanifu, ingawa akiolojia ya Samaria ni ngumu sana. Lakini tuna rekodi, katika Ashuru na katika Biblia, za huu kuwa mwisho wa ufalme wa kaskazini.

Kwa hivyo, sasa tunageukia ufalme wa kusini wa Yuda na kukumbuka kwamba kama tulivyozungumzia kuhusu Nyumba hii ya Daudi, tuna uhalisia wa kipekee ambapo hazijulikani kama Yuda; kwa kweli zinajulikana kama Nyumba ya Daudi. Tuna nyumba za Waaramu pia, ambazo ni nyumba hizi za nasaba za kikabila, na tuna, isipokuwa Atalia, kila mfalme katika mstari katika uwasilishaji wa mstari wa mfalme wa kibiblia yuko katika Nyumba ya Daudi, baba kwa mwana. Kwa hivyo, ni ndogo na dhaifu kuliko kaskazini.

Tunatambua hili kielimu, hata mijadala kando, kulingana na usanifu linganishi na mifumo ya makazi. Lakini nasema linganisha taswira ya kibiblia; sababu ambayo tunaweza kurudisha mambo nyuma kidogo au kusoma mambo katika maandishi ambayo hayapo ni kwa sababu ya umuhimu wa kitamaduni wa Yerusalemu. Kwa sababu Yerusalemu ilikuwa hekalu la Yahweh, mungu wa kitaifa wa Kaskazini, Israeli, na Kusini.

Na hivyo, kwa sababu hekalu hilo la kwanza la kitaifa lilikuwa Yerusalemu, ndiyo maana limeinuliwa katika maandiko, na pia linadumu kwa muda mrefu zaidi kuliko ufalme wa kaskazini. Kwa hivyo hadithi inaendelea baada ya 722, 721. Mmoja wa wafalme wakubwa wa kusini, wa Yuda, ni Mfalme Hezekia, na uamini usiamini, kwa kweli tuna muhuri wa si mwingine ila mfalme mwenyewe.

Ishara ya kifalme ya Mfalme Hezekia ilitumika pia; tunayo nyingine ambayo ilikuwa ya miaka mingi iliyopita kwenye soko la vitu vya kale ambayo ilithibitishwa kwa sababu tulipata moja ikiwa katika hali yake iliyochimbuliwa kwa njia ya akiolojia. Inafurahisha sana kuwa na ishara ya muhuri ya mfalme wa kibiblia Hezekia. Pia anajulikana katika maandishi ya Senakeribu kutoka kwa Senakeribu, mtawala wa Neo-Ashuru tena, ambaye alifanya kampeni mnamo 701 KK kupitia nchi hizi za kusini mwa Levant.

Tuna hadithi hii ya kuisimua katika maandiko katika Wafalme na Isaya ya malaika wa Bwana akiwa karibu na uharibifu, akiokoa Yuda kutoka mikononi mwa Ashuru. Na kisha tunageukia rekodi za Ashuru, na kuna majadiliano na mjadala kuhusu kama ilikuwa kampeni moja au mbili na kujaribu kuunganisha mambo haya pamoja. Lakini tunaona kutajwa huku kwamba anachoweza kusema atakapokuja ni kwamba amemfunga Hezekia Myahudi.

Anamtaja haswa kwa jina. Alimfunga gerezani maarufu kama ndege kwenye ngome, ambayo ni motifu ya kawaida ya fasihi tangu zamani hadi Amarna na kadhalika. Lakini amemfunga gerezani katika mji wake wa kifalme badala ya kuharibu mji wake na kumkamata.

Kwa hivyo, kuna mitazamo tofauti kuhusu vita hivyo, lakini kuna mawasiliano ya ajabu, hata katika kiwango cha kina, kati ya maandishi ya Senakeribu na michoro ya

kibiblia. Kwa hivyo, Senakeribu anasema kwamba alichukua talanta 30 za dhahabu na talanta 800 za fedha kama ushuru kutoka kwa Hezekia, ilhali katika Biblia inasema kwamba kulikuwa na talanta 30 za dhahabu zilizotolewa, kama ilivyosemwa katika Senakeribu, lakini talanta 300 za fedha zilitolewa. Kwa hivyo, kuna idadi kadhaa ya mawasiliano ya karibu sana.

Na kisha kuna ushahidi mpana wa akiolojia kwa ajili ya ulimwengu wa maandalizi ya Hezekia kwa ajili ya shambulio la Ashuru. Kwa hivyo, tuna aina fulani ya mitungi ya kuweka alama, mitungi ya kuhifadha, inayojulikana kama mitungi ya lameleki kwa mfalme ambayo inaonekana kuwakilisha aina fulani ya utoaji wa kiuchumi unaotoka bara hadi mji mkuu ili kujiandaa kwa shambulio la Ashuru. Tuna uchimbaji wa handaki la Hezekia, upanuzi huu wa kile ambacho kingekuwa ufa wa asili ulioelekeza maji ya Chemchemi ya Gihoni ili kulinda eneo salama zaidi, linalodhaniwa kuwa salama zaidi.

Tuna ujenzi wa kile kinachojulikana kama ukuta mpana unaozunguka kilima cha magharibi ambacho hapo awali hakikuwa na kuta. Baadhi wamependekeza kwamba Yerusalemu iliongezeka kwa kiasi kikubwa katika idadi ya watu kutokana na Waisraeli waliokuwa wakikimbia kutoka kaskazini karibu na uvamizi huu wa Waashuri, huku kukiwa na viashiria vingi tofauti. Labda uhusiano ulio wazi zaidi ni katika akiolojia ya eneo la Lakishi, ambalo lilikuwa ushindi mkubwa zaidi wa Senakeribu.

Kwa kuwa hakuchukua mji mkuu wa Yerusalemu, anajivunia zaidi ushindi wake dhidi ya Lakishi. Tuna michoro na maandishi haya ya kifahari ya jumba la kifalme yanayoonyesha mji wa Lakishi na yanaweza kuhusishwa na akiolojia halisi ya mahali ambapo minara na njia panda vilikuwa, uharibifu wa Lakishi, na gwaride la mateka wakipelekwa mbele ya Senakeribu. Na kama vile tena, tuna uhusiano na uhusiano huu na vitu vinavyofaa kweli.

Kwa hivyo, hii iko katika uhusiano unaosaidiana wa akiolojia na Biblia. Baadhi ya maelezo si ya mtu mmoja mmoja, bali ni picha kubwa sana ya muunganiko wa data za kibiblia na akiolojia. Jambo lingine la kubainisha kwa Hezekia ni kwamba tuna dalili katika Biblia na pia katika rekodi ya nyenzo kwamba chini ya Hezekia na kisha pia chini ya Yosia, aliyefuata, tuna ongezeko la shughuli za maandishi.

Kwa hivyo, kuna uwezekano kwamba kazi nyingi za kibiblia zilitungwa wakati huu. Hata moja iliyotajwa katika Mithali kuhusu wanaume wa Hezekia wakikusanya misemo ya hekima. Yuda hudumu kwa muda mrefu zaidi kuliko dada yao wa kaskazini wa Israeli, na katika kipindi hicho, tuna Milki ya Uashuri Mpya ambayo inafikia mwisho wa ghafla.

Ni mojawapo ya mambo ya kutisha ya historia ambapo Milki ya Uashuri Mpya ilikuwa katika kilele chake chini ya Ashurbanipali fulani ambaye alikuwa, na walipanuka kutoka Misri hadi kingo za Anatolia hadi baharini na Mesopotamia yote. Na pia,

wakati wa kilele chao pia ndio mwisho wa ufalme wao, kiasi kwamba hatuna uhakika hasa ni lini Ashurbanipali alimaliza kutawala. Kwa hivyo, katika wakati huu wa misukosuko mwishoni mwa Milki ya Ashuru, tuna Misri katika mchanganyiko.

Tuna mamlaka mengine kadhaa, lakini hatimaye, Milki ya Babiloni Mpya inachukua madaraka na kurithi ufalme wa Ashuru. Wanatumia mtazamo tofauti kuhusu sera za kigeni, zaidi uharibifu na kuleta yote katika mji mkuu badala ya kuwekeza katika mifumo ya majimbo. Lakini ni Wababeli chini ya Nebukadreza II ambao hatimaye walichukua na kuharibu Yerusalemu, ikiwa ni pamoja na hekalu.

Zinaanza katika wimbi la kwanza mwaka 597 na kisha hatimaye katika uharibifu wa mwaka 587 au 586 KK. Tumeandika katika Mambo ya Nyakati ya Babiloni kuhusu uvamizi huo wa kwanza mwaka 597 na ushahidi hata katika Babiloni wa uhusiano fulani wa ajabu na orodha ya mgao, pamoja na ushahidi mwingine wa Wayahudi ambao wakati huo waliishi na kubaki Babeli. Tuna majina yanayoonekana katika kumbukumbu za kipindi hiki.

Kwa hivyo hilo linaleta mjadala wetu, mjadala mfupi sana wa falme za Israeli tangu siku za mwanzo hadi historia zinazofanana za Yuda na Israeli. Na tunafikiri mara nyingi tunapoangalia aina ya historia na utamaduni wa Israeli ya kale, kuna mwelekeo huu kila mara kwa wasomi, wafalme, harakati za falme kubwa. Kwa hivyo, katika hotuba ya mwisho, nitazungumzia utamaduni wa Israeli ya kale kwa upana zaidi, muundo wa kijamii.

Pia tutaangalia baadhi ya njia tofauti za chakula na kisha pia dini ambayo ingekuwa sehemu muhimu ya uwepo wa Israeli ya kale. Na, bila shaka, warithi. Sisi ndio warithi wa mengi ya mila hiyo.

Huyu ni Dkt. Jonathan Greer katika mafundisho yake kuhusu akiolojia na Agano la Kale. Huu ni kipindi cha 4, Falme za Kiebrania.